The Gleaner

Vol 20 (1995)

**Μια θεατρική παράσταση στην
Κωνσταντινούπολη το 1821. Η μαρτυρία του R.
Walsh**

Άννα Ταμπάκη

doi: [10.12681/er.249](https://doi.org/10.12681/er.249)

To cite this article:

Ταμπάκη Α. (1995). Μια θεατρική παράσταση στην Κωνσταντινούπολη το 1821. Η μαρτυρία του R. Walsh. *The Gleaner*, 20, 256–260. <https://doi.org/10.12681/er.249>

ΜΙΑ ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΤΟ 1821. Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ R. WALSH*

ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ για τὰ ὅσα συμβαίνουν στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα εἶναι φειδωλές ἀναφορικά μὲ τὴ θεατρικὴ δραστηριότητα. Παρ' ὅλη τὴν ἐξοικείωση τῶν κύκλων τοῦ Φαναρίου, τὴν ἀναστροφή τῶν καλλιεργημένων Ἑλλήνων μὲ τὰ σύγχρονα λογοτεχνικὰ καὶ δραματουργικὰ εἶδη, ἀναστροφή ποὺ ἐκδηλώθηκε ποικιλοτρόπως — ἀρχικὰ μὲ τὴν ἀνάγνωση στὸ πρωτότυπο, ὑστερότερα μὲ τὴ μετάφραση καὶ τέλος μὲ τὴ σύνθεση πρωτότυπων θεατρικῶν ἔργων — οἱ μαρτυρίες γιὰ θεατρικὲς παραστάσεις εἶναι ἐλάχιστες. Γι' αὐτὸ π.χ. παραμένουν πολὺτιμες οἱ συγκεχυμένες καὶ ἴσως ἀνασφαλεῖς πληροφορίες, ποὺ μᾶς παρέχει ὁ Ἀλέξ. Ρίζος Ραγκαβῆς στὰ *Ἀπομνημονεύματά* του ἢ ἀκόμη ἡ διεξοδικὴ ἀναφορὰ τοῦ Marcellus σχετικὰ μὲ τὴν «ἀνάγνωση - ἀπαγγελία» τῶν *Περσῶν* τοῦ Αἰσχύλου, ποὺ ἔλαβε χώρα κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς Ἐπαναστάσεως, στὸ ἀρχοντικὸ τῆς οἰκογένειας Μάνου, στὰ *Θεραπειά*. Πρωτεργάτης σ' αὐτὴν τὴν προσπάθεια ἦταν ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος καὶ ἐκτελεστής ἕνας ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του στὴ σχολὴ τῶν Κυδωνιῶν.¹

Σημαντικὸ λοιπὸν στοιχεῖο ἀποβαίνει ἡ ἀποθησαύριση καὶ ἐνδεχομένως ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῆς πληροφορίας ποὺ μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸν R. Walsh, στὸ ἔργο του: *A residence at Constantinople, during a period including the commencement, progress, and termination of the Greek and Turkish Revolutions: by the Rev. R. Walsh, LL.D. Author of «A journey from Constantinople», «Notices of Brazil» etc. etc. Two volumes — Volume I. London, Frederick Westley and A. H. Davis Stationers'-Hall-Court, 1836.*²

Παραθέτω τὸ ἀπόσπασμα:

* Τὴν ἐπισήμανση τῆς πηγῆς, τὸν Μάρτιο τοῦ 1992, καθὼς καὶ τὴν παρότρυνση γιὰ νὰ γραφεῖ αὐτὸ τὸ σχόλιο ὀφείλω στὸν ἱστορικὸ Ἀριστοτέλη Σταυρόπουλο ποὺ ἔφυγε πρόωρα ἀπὸ κοντὰ μας.

1. Ἀλέξ. Ρίζος Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, τόμος Α'-Β', Ἀθῆνα 1893, σσ. 30-31. Βλ. ἐπίσης Comte de Marcellus, *Une lecture à Constantinople en 1820* (extrait du *Correspondant*), Παρίσι 1859. Δημοσιεύεται ἐπίσης στὸ *Les Grecs anciens et les Grecs modernes*, κεφ. «*Les Perses d'Eschyle à Constantinople. Scène orientale*», Παρίσι 1861, σσ. 225-289. Ἡ μαρτυρία διασταυρώνεται ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ Οἰκονόμο στὰ *Σωζόμενα Φιλολογικὰ Συγγράμματα Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων...*, Α', Ἀθῆνα 1871, σσ. λδ'-λε'.

2. Τὸ χωρίο ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ σχολιαστεῖ καὶ ἀπὸ τὸν Κυριάκο Σιμόπουλο, *Πῶς εἶδαν οἱ ξένοι τὴν Ἑλλάδα τοῦ '21*, Πρῶτος τόμος: 1821-1822, Ἀθῆνα 1979, σ. 127. Ἐπίσης μνημονεύεται ἀποσπασματικὰ στὴν πρόσφατη ἐργασία τοῦ Walter Puchner, «Τὸ θέμα τῆς Ἀλωσης στὴν Εὐρωπαϊκὴ καὶ τὴ Νεοελληνικὴ Δραματουργ-

«Among those who had taken refuge in the precincts of the palace was an unfortunate Greek artist, of the name of Pizamano, a native of Corfù. He had been residing at Constantinople, and practising his art, and as he was a person of some classical knowledge, he applied it in different ways in his profession. Besides, other things he suggested a theatrical representation of an ancient drama to his neighbours, and promised to supply appropriate scenery and dresses. This idea was adopted; but instead of a play of Euripides or Sophocles, they selected a modern one, written by a Greek at Vienna, representing the events which took place at the sack of Constantinople by the Turks, and the massacre which was perpetrated on the Greeks who had taken refuge in the church of Santa Sophia. Every circumstance at this time was an object of suspicion to the Turks. The theatre was entered by the guard. The audience had time to make their escape, but the proprietor of the house, who had let it for the purpose, was immediately seized on. He was an apothecary at Pera. He in vain protested he had given it to others, and had no knowledge of the use to which they had applied it—his head was cut off in the front of his own shop. The artist who had supplied the dresses and scenery was considered the great promoter of revolutionary principles, and became the particular object of Turkish pursuit. He immediately escaped into the British palace, where he lay for some time concealed. When he was discovered, we availed ourselves of the circumstance to give him some employment in his profession. Not knowing at this time exactly how long we might keep our heads, we thought it a good opportunity of sending some representation of what they were, as memorials to our friends at home; so we employed the unfortunate artist to take all our portraits. He succeeded very well in many of his attempts, though he was sometimes seized with such fits of trepidation, that he was obliged to stop till the shaking of his hand subsided. I send you mine as a curious specimen of moden Grecian art, and of a portrait taken under unusual circumstances. The profits arising from this exercise of his profession among us formed a fund, of which he availed himself to procure a passage in some of the vessels which, at all risks, continued to carry off fugitives. He got one night on board of a Russian trader, where he concealed himself in a cask, and arrived safe at Odessa; from there he proceeded to St. Petersburg, where he practised his art with some success».³

Τὸ κείμενο ἀναδεικνύει, ὅπως εἶναι ἤδη γνωστό, τὴν προσωπικότητα

γίαν, Συλλογικὸς Τόμος Ἡ "Αλώσεις τῆς Πόλης. Ἐπιστημονικὴ Ἐπιμέλεια Εὐάγγελος Χρυσός, Ἀθήνα, Ἐκδ. Ἀκρίτας, σσ. 299-300. Βλ. καὶ Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Τὸ ἐλληνικὸ θέατρο στὴν Κωνσταντινουπόλιν τὸ 19ο αἰὼνα Α', Ἀθήνα, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτῶν, 1994, σ. 122.

3. R. Walsh, *A residence...*, ὁ.π., Chapter XI, σσ. 331-333.

και τις ένασχολήσεις του κεφαλλονίτη Γεράσιμου Πιτσαμάνου, γνωστοῦ ζωγράφου και ἀρχιτέκτονα.⁴ Ὁ Πιτσαμάνος εἶχε στὸ ἐνεργητικὸ του πλούσια δραστηριότητα ὡς τοπογράφος και ἀρχιτεκτων-μηχανικὸς διορισμένος ἀπὸ τὴν κυβέρνηση στὰ Ἰόνια νησιά. Σπούδασε στὴ Γαλλικὴ Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν τῆς Ρώμης, ὅπου εἶχε ἀποσταλεῖ μὲ ἐντολὴ τοῦ Ναπολέοντα (1805). Τοῦ δόθηκε μάλιστα ἡ εὐκαιρία νὰ συνεχίσει ἀργότερα τὶς σπουδές του στὸ Παρίσι (1815), ὅπου φαίνεται ὅτι συνδέθηκε μὲ τὸν Ἀδαμ. Κοραή. Μετὰ τὴ λήξῃ τῶν Ναπολεοντείων πολέμων και μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς Ἀγγλικῆς Προστασίας στὰ νησιά διορίστηκε καθηγητὴς στὴν Ἰόνιᾳ Ἀκαδημία (Κέρκυρα). Στὰ 1818 περιοδεύει μὲ τὸν Adam στὰ Ἰόνια και σὲ ἄλλες περιοχές τῆς Ἑλλάδας. Μυεῖται στὴ Φιλικὴ Ἑταιρεία στὰ 1820, στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου παραμένει καὶ ἐδῶ τὸν βρίσκουν τὰ ἐπαναστασιακὰ γεγονότα.

Ξεπερνώντας τὶς μικρὲς συγχύσεις στὶς ὁποῖες ἐμπίπτει ὁ Walsh, ἐγγενεῖς σχεδὸν σὲ παρόμοιες περιγραφές, συγκρατοῦμε γιὰ νὰ προβοῦμε σὲ σχολιασμὸ τὰ κυριότερα γιὰ τὸ θέμα μας σημεῖα.

Ἡ θεατρικὴ παράσταση γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος πρέπει μᾶλλον νὰ τοποθετηθεῖ, σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα περιγράφει διεξοδικὰ ὁ Walsh, χρονολογικὰ γύρω στὸν Ἰούνιο τοῦ 1821. Εἶναι σὲ στενὴ συνάφεια μὲ τὴ γειτνίαση τῆς βρετανικῆς πρεσβείας· συνεχίζει δηλαδὴ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν παράδοση τῶν πολιτιστικῶν δραστηριοτήτων μέσα στὰ προξενικὰ μέγαρα ποὺ μαρτυροῦνται ἀπὸ τὸν 17ο ἕως αἰῶνα.⁵ Ὁ Πιτσαμάνος ὑπέδειξε κατὰρχῃ τὴν παράσταση μίας ἀρχαίας τραγωδίας, πιστὸς καθὼς φαίνεται στὸ πνεῦμα και τὶς παρεμφερεῖς ἐκδηλώσεις τῆς προεπαναστατικῆς θεατρικῆς μας ζωῆς. Προσεφέρθη μάλιστα νὰ βοηθήσει τὴν προετοιμασίαν φροντίζοντας γιὰ τὰ ἀνάλογα σκηνικὰ και τὶς ἐνδυμασίες. Ἄξιο σχολίου τὸ σημεῖο αὐτό. Δηλώνει τὴν ἔγνοια και τὴν εὐαισθησία γιὰ νὰ στηθεῖ μίαν φροντισμένη παράσταση, πιστοποιεῖ δηλαδὴ μίαν προχωρημένη αἴσθηση τῆς σκηνικῆς πρακτικῆς. Ὡστόσο, καθὼς σημειώνει ὁ αὐτόπτης μάρτυρας, στὴ θέση μίας εὐριπίδειας ἢ σοφοκλείας τραγωδίας, στὴ θέση, θὰ συμπληρώναμε ἐμεῖς, τῶν πρωτότυπων κλασικίζουσῶν τραγωδιῶν τῆς περιόδου, προτάχθηκε μίαν τραγωδίαν μὲ περισσότερο «ἐπίκαιρον» θέμα τὴν

4. Γιὰ τὸν Πιτσαμάνο βλ. Ι. Α. Μελετόπουλος, *Γεράσιμος Πιτσαμάνος. Ἕνας σοφὸς ἐπιστήμων τεχνικὸς και ζωγράφος μνημείων και ἀνθρώπων τὴν ἐποχὴ τῆς δουλείας, 1787-1825*, Ἀθήνα 1977.

5. Γιὰ τὸν 17ο αἰῶνα (1672-73) ἔχουμε τὴ μαρτυρία τοῦ Antoine Galland· βλ. *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople*., II, Paris 1881, σ. 5 κ.ε. Γιὰ τὸν φθίνονταν 18ο αἰῶνα (1786) ἀνέκδοτες πληροφορίες αὐτοῦ τοῦ τύπου περιέχονται στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Γάλλου ἀξιωματικοῦ τοῦ μηχανικοῦ Lafitte Clavé· βλ. σχετικὰ τὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ Ἄλκη Ἀγγέλου στὸ: Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ὁ Πολυπαθὴς*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, NEB, 1989, σσ. 41-42 και 169. Πρβλ. μὲ Ἄννα Ταμπάκη, *Le théâtre néohellénique: Genèse et formation. Ses composantes sociales, idéologiques et esthétiques*, thèse, Παρίσι, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1995, vol. II, σσ. 293-295 και 300-309.

«άλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως». «Γραμμένη ἀπὸ ἓναν Ἕλληνα τῆς Βιέννης», συμπληρώνει ὁ Walsh —αὐτὴ ὥστόσο ἡ διευκρίνιση ἐνδέχεται νὰ ὀφείλεται σὲ σύγχυση, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω. Τὸ καίριο ἐρώτημα, στὸ ὁποῖο κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ πιθανὴ ἀπάντηση μπορεῖ νὰ ἔχει δύο ἐκδοχές, τίθεται ὡς πρὸς τὴν ταυτότητα τοῦ ἔργου.

Δύο τραγωδίες ἔχουν μαρτυρημένα συντεθεῖ ἕως τὸ 1821 καὶ ἔχουν ὡς κεντρικὸ θέμα τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πρόκειται ἀφενὸς μὲν γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Ἰωάννη Ζαμπέλιου «Κωνσταντίνος Παλαιολόγος», γραμμένο γύρω στὰ 1818,⁶ καὶ ἀφετέρου γιὰ τὴ χαμένη τραγωδία τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου «Ὁ τελευταῖος Κωνσταντίνος», τὴν ὁποία ἀναφέρει ὁ γιὸς του Σοφοκλῆς.⁷ Γιὰ τὸ τελευταῖο ἔργο δὲν ἔχουμε κανένα ἄλλο στοιχεῖο. Ἀντιθέτως γιὰ τὴν τραγωδίαν τοῦ Ἰω. Ζαμπέλιου, ποὺ ἐκδόθηκε μόλις στὰ 1833, γνωρίζουμε ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς τὴν ξαναδοῦλεψε μορφολογικὰ μιὰ δεύτερη φορὰ μετὰ τὴν πρώτη σύνθεσίν της.⁸ Ἡ παραβολὴ μάλιστα μὲ τὸ σωζόμενο χειρόγραφο ἀποδεικνύει ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς ἐπέφερε πολλὰς ὑφολογικὰς καὶ μορφολογικὰς μεταβολὰς στὴ δεύτερη ἐπεξεργασία. Ἡ δημοσιευμένη π.χ. μορφή της δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὀδηγηθοῦμε σὲ ἀναπαραστάσεις σκηνῶν, ὅπως αὐτῆς ποὺ περιγράφει ὁ Walsh «... the events which took place at the sack of Constantinople by the Turks, and the massacre which was perpetrated on the Greeks who taken refuge in the church of Santa Sophia». (Ἡ υπογράμμιση δική μου). Ἡ προγενέστερη ὥστόσο μορφή δίνει π.χ. στὸ χορικὸ μέρος τῆς 5ης Πράξης (Σκηνὴ Ε') ἔμφραση στὴν ἔξαρση τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτοῦ δραματικοῦ στοιχείου μὲ τίς συγκινησιακὰς ἀναφορὰς στὰ σήμαντρα, στὶς θρηνώδεις ψαλμωδίες καὶ στὴν ἐπερχόμενη καταστροφὴ τῶν ἐκκλησιῶν ποὺ θὰ μεταβληθοῦν σὲ τζαμιά.⁹ Ἀναφορικὰ τώρα μὲ τὴν ἀπόδοση τοῦ τίτλου δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε πὼς ἀργότερα, στὴ μετεπειναστατικὴ Ἀθήνα, τὸ ἔργο

6. Ἀδιάψευστα τεκμήρια εἶναι οἱ ἐπιστολὰς τοῦ συγγραφέα πρὸς τὸν Μιχαὴλ Σικελιανό· βλ. Γλυκερία Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου, «Περὶ τὸ δραματικὸν ἔργον τοῦ Ἰωάννου Ζαμπέλιου. Ἑπτὰ ἀνέκδοτοι ἐπιστολαί», *Παρουσός*, Στ' (1964), σσ. 353-383, κυρίως σ. 359 κ.έ. Ἐπίσης ἡ ὑπαρξὴ τοῦ χειρογράφου 2830 τῆς ΕΒΕ ποὺ περιέχει αὐτόγραφη μορφή τῆς τραγωδίας μὲ πολλὰς διορθώσεις (φφ. 56, 18,5 × 12 cm). Στὸ φ. 2^ο ἀφιέρωση πρὸς τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια χρονολογημένη 2 Ἰουλίου 1818.

7. Τὰ Σωζόμενα Φιλολογικὰ Συγγράμματα, ὁ.π., σ. ζ'. Ὁ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος ὑποστηρίζει μάλιστα ὅτι τὴν τραγωδίαν αὐτὴν τὴν ἀπώλεσε ὁ πατέρας του στὴν Κωνσταντινούπολιν στὰ 1821 κατὰ τὴν προσπάθειά του νὰ διασωθεῖ ἀπὸ τὴ μανία τῶν Τούρκων. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Κ. Οἰκονόμος κατέφυγε μὲ τὴν ἑναρξὴ τῆς Ἐπαναστάσεως στὴν Ὁδησσό. Βλ. Κωνσταντίνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, Ἀλληλογραφία, Τόμος πρῶτος 1802-1817. Ἐπιμέλεια Κώστας Λάμπας - Ρόδη Σταμούλη, Ἀθήνα, ΚΕΜΝΕ, 1989, σσ. λθ'-μ'.

8. Γλυκερία Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου, ὁ.π., σσ. 373-375.

9. ΕΒΕ, γφ. 2830, φ. 43^ρ-v-44^ρ-v.

ανέβηκε αρκετές φορές στη σκηνή με έπιτυχία και συστηματικά με τον παραλλαγμένο τίτλο «Η Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως».¹⁰ Αυτό άσφαλώς ενισχύει την πιθανότητα ή περιγραφή του R. Walsh να άφορα την τραγωδία του Ζαμπέλιου. Υπάρχουν άλλωστε δύο άκόμη σημαντικά τεκμήρια που πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας. Τò πρώτο άφορα τόν συγκλίνοντα γεωγραφικό χώρο δράσης τών δύο Έπτανησίων: τού νομομαθοῦς Ίωάννη Ζαμπέλιου που άσκει δικαστικά καθήκοντα στα Ίόνια νησιά κατά τή διάρκεια που ζει και εργάζεται εκεί ό Γερ. Πιτσαμάνος, τού όποιου μνημονεύονται, όπως είπαμε, και περιοδεΐες. Μία άλλη, όχι δευτερεύουσα σύγκλιση προστίθεται από τò γεγονός ότι και οι δύο είχαν πλησιάσει και συνδεθεί με τόν Άδαμ. Κοραή, ό όποιος όχι μόνον γνώριζε αλλά και άποδεχόταν έν μέρει τις δραματουργικές προσπάθειες τού Ζαμπέλιου.

Ένα τελευταίο σχόλιο άναφορικά με τόν προσδιορισμό τού Walsh, «*written by a Greek at Vienna*». Είναι άρκετά εύλογο να όφείλεται σέ σύγχυση και να άφορα άδιακρίτως και τούς δύο πιθανούς συγγραφείς της τραγωδίας, μιá που και οι δύο είχαν ήδη εκδώσει έργα τους δημοσιευμένα στη Βιέννη, γνωστά στόν έλληνισμό της Πόλης. Τέλος και οι δύο είχαν άφήσει ίχνη τών θεατρικών τους ενδιαφερόντων σέ αυτόν τόν γεωγραφικό χώρο.¹¹

Κλείνοντας θεωρώ λιγότερο σημαντική υπόθεση τήν άπόλυτη ταύτιση τού συγγραφέα και άσφαλώς πολύ περισσότερο σημαντική τήν όργανική ένταξη αὐτῆς της μνείας στò σύνολο τών άποσπασματικών πληροφοριών που άνασυνθέτουν μερικώς τήν άτμόσφαιρα της έποχής.

ANNA TAMPAKHI

ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ, ΚΕΡΚΥΡΑ 1847

Η ΜΕΘΟΔΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΕΓΓΡΑΦΗΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΩΝ για τήν έκδοση έλληνικών βιβλίων άρχισε να εφαρμόζεται στα μέσα περίπου τού 18ου αιώνα και κράτησε ως τὰ τέλη τού 19ου.¹ Η τεχνική αὐτή, που διευκόλυ-

10. Ν. Λάσκαρης, *Ίστορία τού νεοελληνικού θεάτρου*, Β', Αθήνα 1939, σσ. 65, 179, 236, 260· και Δημ. Σπάθης, *Ο Διαφωτισμός και τò νεοελληνικό θέατρο. Έπτά μελέτες*, Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 219 κ.έ. *Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος παραστάθηκε για πρώτη φορά στην Κέρκυρα, τò 1834*. Βλ. Ν. Λάσκαρης, *Ίστορία*, Α', Αθήνα 1938, σσ. 210-211.

11. *Ο Τιμολέων τού Ίω. Ζαμπέλιου είχε παρασταθεί στò Βουκουρέστι (1818, 1820) και στην Όδησσό (1818)*. Βλ. Ν. Λάσκαρης, *Ίστορία...*, Α', Αθήνα 1938, σσ. 181, 199· και Δημ. Σπάθης, *ό.π.*, σσ. 24, 34.

1. Philippe Piou, «Pour une étude quantitative du public des lecteurs Grecs à l'époque des Lumières et de la Révolution (1749-1832)», *Actes du pre-*